

MÓRA LÁSZLÓ*

A Collegium Hungaricumok a két világháború között

Örömmel értesülhettünk arról, hogy az utóbbi években ismét megnyílnak az újjászervezett külföldi magyar intézetek, és továbbfejlesztésüket a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma a klebelsbergi Collegium Hungaricumok (CH) szellemében tervezi. Hasznos tehát, ha az előadási idő szűk keretén belül – ha vázlatosan is, de – felidézzük alapításuk körülményeit, működésük színhelyét, valamint szervezetüket, és végül felsoroljuk a legkiválóbb kollégistákat, kikből korszánk iskolateremtő professzorai, kiváló szaktudósok és vezető ipari szakemberek lettek. Témánk időszerűségét az a tény is indokolja, hogy pontosan 75 évvel ez előtt, 1924 őszén nyitotta meg kapuit és indult meg az első tanév a bécsi és a berlini Collegium Hungaricumban.

Megalkotójuk, gróf **Klebelsberg Kuno**, amikor 1922-ben elfoglalta kultuszminiszteri székét, a Trianont követő drámai helyzetben a megcsónkított ország kibontakozásának útját a következőkben látta: „*A magyar hazát ma elsősorban nem kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá!*”

Felismerte, hogy a gazdasági-társadalmi bajokon művelődési és tudománypolitikai reformokkal lehet és kell segíteni. Célját így fogalmazta meg: „*A kultúrpolitikámnak két vezető motívuma: emelni a magyar tömegek művelődési szintjét, erkölcsi és szellemi belértékét, fajsúlyát és ennek a műveltebb nemzetnek olyan vezetőket adni, akiknek a méretei megütik az európai dimenziókat, akiket a nemzet minden téren bizalommal és a siker reményében követhet.*”

A két stratégiai célja érdekében egyrészt a népiskolai program keretében 5000, főként tanyai iskolát létesített, megreformálta a középiskolai oktatást, bevezetvén a reálgimnáziumot, továbbfejlesztette a polgári iskolákat és tanárképzésüket. Folytatta és befejezte a háború miatt félbeszakadt egyetemi építkezéseket és Szegeden, Debrecenben, Pécsen új egyetemi épületegyüttesekkel megteremtette a felsőoktatás és kutatás korszerű műhelyeit. A róla írt méltatások mindezekre kiterjednek, ugyanakkor kevés szó esik arról, hogy Klebelsberg volt az első magyar kultuszminiszter, aki a társadalomtudományokkal egyenrangúnak tekintette a természettudományokat, és messzemenően felkarolta a természettudományok fejlesztését. Támogatásukra állította fel – külön költségvetési kerettel – az Országos Természettudományi Alapot és Tanácsot, továbbá az ipari és kereskedelmi magántőke bevonásával megszervezte a Széchenyi Tudományos Társaságot. E két szervezet 1927 és 1944 között több millió pengővel segítette a hazai természettudományos, orvosi és műszaki

* 1016 Budapest, Gellért-hegy u. 20–22.

kutatásokat. Működésüket **Szabadvány Ferenc**nek, az Országos Műszaki Múzeum akkori főigazgatójának megbízására a 80-as években első ízben ismertettem a Technikatörténeti Szemle köteteiben (1989, 1991).

Klebelsberg második tudománypolitikai céljának, az európai dimenziójú vezetőknek nevelésére, a tudós-utánpótlás biztosítására hivatott, általa alapított külföldi magyar intézetekről, a Collegium Hungaricumokról ugyanakkor viszonylag keveset tudunk, történetük, munkájuk elemzésével mindmáig adós tudománytörténetírásunk.

Az első intézet létesítéséhez Klebelsberg csaknem ingyen megvette a Monarchia felbomlásával feleslegessé vált bécsi testőrgárda palotáját. Ide, a Museumstrasse 7. sz. alatti, **Fischer von Erlach** által 1720-ban épített barokk palota félemeletére költözött a Bécsi Magyar Történelmi Intézet és ott működött **Károlyi Árpád**, majd **Eckhardt Ferenc** vezetésével. A palota III. emeletén létesült a főiskola kollégium, **Lábán Antal** igazgatóval. A két intézet alkotta az 1924–25-ben megindult Collegium Hungaricumot. Ugyanebben az időben Berlinben is megvásárolta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) a Dorotheenstrasse 2. sz. alatti háromemeletes sarokházat. Ez szép kerttel kapcsolódott a Dorotheenstrasse 6. sz. alatti egyetemi épülethez, amelyben az 1916-ban indított berlini magyar tanszék működött **Gragger Róbert** vezetésével. A házban – megfelelő átépítés után – létesített internátusból és a magyar tanszékből alakult meg a berlini Collegium Hungaricum.

Rómában még az 1880-as években a vatikáni levéltár kutatására **Fraknói Vilmos** püspök, történész magánvagyonából villát építtetett, melyet 1913-ban a magyar államnak ajándékozott. Ebben kezdte munkáját az első világháború után **Gerevich Tibor** vezetésével a Római Magyar Történelmi Intézet. Ám a kis Fraknói villa szűknek bizonyult, ezért az intézet átköltözött a Klebelsberg által megvásárolt, a Tiberis partján álló Falconieri palotába. Ennek a XVII. században **Borromini** építette reneszánsz palotának (Via Giulia 1.) átalakítása 1927-ben fejeződött be és nyílt meg benne a római Collegium Hungaricum. A Klebelsberg által alapított három külföldi Collegium Hungaricumnak az volt a specifikuma tehát, hogy két intézményt egyesített közös szervezetben: kutató intézetet és internátust a tudósok posztgraduális képzésére.

A három kollégium más-más tudományok és kultúrák – a német ill. latin – kutatóinak biztosított szállást, ellátást, tanulási lehetőséget. Klebelsberg szavaival: „*Mindhárom kollégiumnak megvan a maga sajátos színe. A bécsi nemcsak az ottani levéltárakban folytat történelmi kutatásokat, hanem a bécsi egyetemen és más tanintézetekben főleg orvosokat, német szakos tanárokat és zenészeket nevel. Berlinben a műszaki és a természettudományok dominálnak, fizikusok, kémikusok és biológusok onnan a közeli Dahlem kutatóintézeteibe járnak... Rómában a művészeteken kívül olasz szakos tanárokat, katolikus papokat és jogászokat is akarnak képezni.*” (Nemzeti Újság, 1927. nov. 13.)

A három intézet első éveinek a gyakorlatban bevált tapasztalatai alapján nyújtotta be Klebelsberg a parlamentnek törvényjavaslatát a kollégiumok szervezetére és működésére. Az 1927. évi XIII. törvény „*A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról*” rendelkezett és az ösztöndíjak politika- és protekciómentes, csak a szakszerűséget biztosító szelekciójának megvalósítására autonóm, önkormányzat-jellegű testületet, Országos Ösztöndíjtanácsot létesített. Ebben minden egyetem, főiskolai kar és nagy tudományos intézet saját választott képviselői és a VKM által meghívottak vettek részt. A 63 tagból álló Tanács tagjainak megbízása 5 évre szólt, évente a tagok 1/5-e rotációval cserélődött. Az elnökséget 10 tagú intézőbizottság támogatta a folyó ügyek intézésében. Az ösztöndíjakat a társadalomtudományok (szellemtudományok) és a természettudományok (beleértve a műszaki és orvosi tudományokat, művészeteket) szakbizottság, és ezen belül 20 albizottság bírálta el, pályázatok alapján.

A Tanács élén kiváló tudósok, közéleti nagyságok állottak. Az első ciklusban (1928-tól) elnöke **Berzeviczy Albert**, az MTA elnöke, kultúrpolitikus, történetíró; alelnöke **Ilosvay Lajos** műegyetemi kémiaprofesszor. 1932-től elnök **Teleki Pál** kultúrpolitikus és földrajztudós, alelnök **Gombocz Zoltán** nyelvész professzor. 1936-tól elnök **Bakay Lajos** sebészprofesszor, alelnök **Heller Farkas** közgazdász professzor. Az elnökséget képviselte és az adminisztrációt szervezte a tanács ügyvezető

igazgatója, aki mindhárom ciklusban ugyanazon személy: **Domanovszky Sándor** művelődés-történész professzor. A természettudományi szakbizottságokban – többek között – **Heim Pál** orvos, **Szily Kálmán** műegyetemi tanár, **Tangl Károly** fizikaprofesszor, **Gorka Sándor** orvos, **Issekutz Béla** farmakológus professzor, **Mauritz Béla**, az ásvány- és kőzettan professzora és **Szabó Gusztáv**, a műegyetem mezőgazdasági géptan professzora működött. A Tanács meghívott tagjai között találjuk a külföldi magyar intézetek kuratóriumát is, amely az intézetek mindenkori tudományos és általános igazgatóiból állott. A Bécsi CH-nak **Károlyi Árpád** és **Eckhardt Ferenc**, utánuk **Angyal Dávid**, majd **Miskolczy Gyula** történészprofesszorok; a berlini intézetnek Gragger halála után, 1928-tól **Farkas Gyula** állt az élén. (Az intézet könyvtárosa 1929–36 között **Keresztury Dezső**.) Rómában **Gerevich Tibor**t követte 1928-tól 1936-ig **Miskolczy Gyula**, 1936 után pedig **Koltay-Kastner Jenő** nyelv- és irodalomtudós, végül 1940 után **Genthon István** művészettörténész.

A külföldi ösztöndíjakat márciusban nyilvános pályázaton hirdették ki. A beérkezett kérelmeket a szakbizottság megfelelő albizottságában a tudományszak előadója terjesztette elő, majd a szakbizottság továbbította az intézőbizottságnak. Ez a kiválasztottakról javaslatot tett a VKM-nek, amely egyetértése esetén értesítette a pályázót. Az ösztöndíjasok munkájukról részletes beszámoló jelentést készítettek, melyet az Ösztöndíjtanács összesített beszámolóban, „*A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak*” címen 1924–25-től tanévenkénti kiadványában publikált.

E jelentések futólagos elemzése is képet ad a két háború közötti külföldi és hazai ösztöndíjrendszerről. A külföldre szóló ösztöndíjak száma a 20-as évek végén elérte a másfél százat (pl. 1926–27-ben 137; 1927–28-ban 154 fő). A Klebelsberg halála (1932), főleg pedig a világgazdasági válság hatására kiadott 1931. évi XXIV. „*Az államháztartás egyensúlyának biztosításáról*” című törvénycikk alapján az állami kiadásokat lefaragták, ezért az ösztöndíjak összege is az eddigiek 70 százalékára csökkent. Átlagosan így is évente kb. 100 fiatal tudós, tanárjelölt stb. részesült külföldi ösztöndíjban. Számuk időszakonként változott: 1930–31-ben például Bécsben 35, Berlinben 26, Rómában 35 volt, rajtuk kívül Angliában (főleg a londoni, oxfordi egyetemi kollégiumokban) 12 fő, Franciaországban 17 és nagyobb egyetemi városokban, így Paviában és Münsterben 1-1 fő, Genfben 4 fő dolgozott. Tehát összesen 131 fő részesült külföldi ösztöndíjban.

Megjegyezzük, hogy a 30-as évek közepén Varsóban létesült Magyar Intézetet, majd Párizsban a Magyar Tanulmányi Központot (Centre d'Étude Hongrois en France) anyagiak hiányában nem szervezték Collegium Hungaricummá.

A második világháború beköszöntével a nemzetközi helyzet változása folytán a németországi és római díjak kerültek túlsúlyba a kevés semleges (Svájc, Svédország) mellett, a nyugati ellenséges országokban pedig minimálisra csökkentek.

A két háború között a Collegium Hungaricumokban, valamint az ún. kézi ösztöndíjjal vagy külföldi alapítványok segítségével Franciaországban, Angliában és más országokban tanulmányokat folytatott összesen kb. 2000 ösztöndíjas színe-javának felsorolása is oldalakat igényelne, ezért csak az ismertebbeket említem név szerint, akik tudományszakuk jeles kutatóivá váltak. Példáimat elsősorban saját szakterületem, a kémátörténet tudósaiból veszem, de lehetőség szerint kitérek a természettudományok egyéb kiválóságaira is.

A Bécsi Collegium Hungaricum első tanévében, 1924–25-ben 18 kollégista tanult, közöttük egy műegyetemi vegyészmérnök hallgató, a legifjabb **Lengyel Béla** (a nagy Lengyel Béla unokája), aki azután a bécsi egyetemen doktorált 1927-ben. A bécsi egyetem tanszékein és a Naturhistorisches Museum gyűjteményeiben elsősorban biológusok, geológusok, botanikusok és orvosok folytattak kutatásokat. A 20-as években például **Landgraf Jenő**, **Tasnádi-Kubacska András**, **Rakusz Gyula**, **Schmidt Eligius Róbert**, **Szalai Tibor**, **Bogsch László** és **Meznerics Ilona**, majd a 30-as években a rádiumkutató intézetben pl. **Krámli András**, **Szarvas Pál** és **Szelényi Tibor** későbbi egyetemi tanárok. A bécsi levéltárakban kutatott 1934–35-ben pl. **Kosáry Domonkos**, **Sinkovits István**, továbbá **Lósy-Schmidt Ede** mérnök, művelődéstörténész. 1936–37-ben **Berlász Jenő**, **Benda Kálmán** és **Makkai László**, aki Erdély és a román fejedelemség anyagát dolgozta fel és akiben a magyar tudománytörténet-írás nagy alakját tiszteljük.

A természet- és műszaki tudományok tudósjelöltjei leginkább a berlini Collegium Hungaricumba pályáztak. 1925–26-ban **Binder-Kotrba Géza** és **Lányi Béla** későbbi műegyetemi vegyészprofesszorok mellett **Sóó Rezső**, a későbbi Kossuth-díjas növényrendszertan professzor, majd 1926 és 30 között **Bay Zoltán**, aki Bodenstein fizikai-kémiai intézetében a gázok és fémgőzök abszorpciós spektrumát tanulmányozta; **Taky Ferenc** műegyetemi tanársegéd a nagyfrekvenciás áramok terén kutatott. Az 1926–27-ben és a következő években későbbi jeles kémikusok: **Müller Sándor**, **Schay Géza**, **Bruckner Győző**, **Náray-Szabó István** és **Vargha László** dolgoztak a Berlin-Chorlottenburgi műszaki egyetem és a dahlemi Kaiser Wilhelm kutatóintézet vegyészeti laboratóriumaiban. 1929–30-ban **Imre Lajos** tanulmányozta a radioaktivitást, melyet mint kolozsvári, majd debreceni professzor hasznosított. A 30-as években a Berlini Collegium Hungaricum tagjaként bővítette fizikai-kémiai tudását **Erdey-Grúz Tibor** (1928–31), továbbá **Annau Ernő**, **Jancsó Miklós** és **Törő Imre** későbbi biokémikus-orvos professzor.

1930–31-ben a berlini CH tagjaként **Szebellédy László** Böttger lipcsei intézetébe is ellátogatott, ahol a műszeres potenciométeres analízisben szerzett tudását, mint professzor a coulometriás titrálás feltalálásával hasznosította (1938). Berlinben dolgozott a 30-as években a műszaki tudományok terén **Rácz Elemér**, aki később a műegyetemi repülőgép tanszak professzora lett, **Schmid Rezső** tehetséges műegyetemi fizikus, továbbá **Szalay Sándor** fiziko-kémikus, a későbbi debreceni Atommagkutató Intézet alapító igazgatója, 1935–36-ban **Gerő Loránd** és **Palotás László** műegyetemi mérnök-professzorok, **Zólyomi Bálint** földrajztudós. 1936–37-ben **Babics Antal** és **Lissák Kálmán** későbbi orvosprofesszorok dolgoztak itt; ugyanebben az évben, mint a Collegium Hungaricum Berolinense ösztöndíjasa **Szabó Árpád** a frankfurti egyetemen az etruszkokat kutatta egyéb klasszika-filológiai tanulmányai mellett. Az 1930-as évek második felében berlini ösztöndíjasként alapozták meg szaktudásukat **Szabó Zoltán Gábor**, a szegedi Eötvös Collégium igazgatója, később az ELTE vegyészprofesszora, **Budó Ágoston**, a fizika, **Sztrókey Kálmán**, az ásványtan, **Szőkefalvi-Nagy Béla**, a matematika, **Winkler Elemér**, a biokémia későbbi jeles tudósai. A második világháború idején Berlinben tanulmányokat folytatók sokasága közül csak egy általunk jól ismert nevet emelek ki: **Osztrovszky György** vegyészmérnökét – később a Tervhivatal, majd az OMFB elnökhelyettese –, aki 1941–42-ben a charlottenburgi műegyetemen az alumínium elektrolitikus olvasztását tanulmányozta.

A Római Collegium Hungaricumot az 1932. évi 21,485. sz. VKM rendelet Római Magyar Intézet néven átszervezte: 1. egyházi kollégiummá (teológusok továbbképzésére), 2. történeti és általános tanulmányi kollégiummá és 3. művészházzá. Az utóbbiban – melyet Római Magyar Akadémiának is neveztek – dolgozó művészek tucatjai közül illusztratív jelleggel csak néhányat említek. 1929 és 1931 között pl. itt dolgozott **Farkas Ferenc** zeneszerző, **Molnár C. Pál** és **Kontuly Béla** festőművész, **Hincz Gyula** grafikus, festőművész, **Pátzay Pál** és **Vilt Tibor** szobrász.

A collegium hungaricumok mellett az ún. kézi ösztöndíjjal más nyugati országokba is kerültek ki korlátozott számban szakemberek. Így pl. a 20-as évek végén **Náray-Szabó István** a manchesteri egyetem fizika intézetében a Nobel-díjas **W. L. Bragg** professzornál sajátította el a szilikát-kristályszerkezetek röntgenvizsgálati módszereit, **Széchy Károly** mérnök a londoni egyetemen tanulmányozta a vasbeton- és csatornaépítés alapjait, melyeket azután a Kossuth-díjas műegyetemi professzor a hidak építésénél kamatoztatott. 1929-ben **Bruckner Győző** szegedi egyetemi asszisztens Grazban **Fritz Pregl** Nobel-díjas professzor intézetében sajátította el a szerves mikroanalízis kvantitatív meghatározási eljárását. Így vált lehetővé, hogy a szegedi egyetem szerves- és gyógyszerészeti vegytan tanszékén már 1930-ban megkezdte működését Magyarország első szerves mikroanalitikai laboratóriuma, amely más intézmények számára is végzett analíziseket. 1930–31-ben **Telegydy-Kováts László** vegyész az angliai rothamstatti kutatóintézetben talajbaktériumokra vonatkozó mikrobiológiai tanulmányokat, 1934–35-ben **Lászlóffy Waldemár** mérnök-hidrológus szakíró a franciaországi Toulouse-ban oceanográfiai tanulmányokat folytatott. A külföldi ösztöndíjak, mint a Rockefeller Alapítvány vagy Smith Jeremiás ösztöndíjai – stb. – nem tartoznak témánkhoz, ki kell térnünk azonban a belföldi ösztöndíjakra is, mivel ezeket is az Országos Ösztöndíjtanács intézte. A 400-tól 12 000 pengőig terjedő segélyekkel évente több tucat ösztöndíjasnak, főleg a

vidéki egyetemek fiatal kutatóinak tették lehetővé a kutatómunkát. Belföldi ösztöndíjas volt például **Schay Géza** vegyész, **Gyulai Zoltán** fizikus, **Banga Ilona** biokémikus, **Cholnoky László** kémikus; vagy a későbbi Nobel-díjas **Békésy György** postakísérleti intézeti halláselméleti kutatásait, **Gerecs Árpád** és **Vargha László** szénhidrátkémiai eredményes kísérleteit támogatták.

Mi lett a sorsuk a külföldi intézeteknek 1945 után? A Klebelsberg-féle collegium hungaricumok a pártállam létrejöttével megszűntek. 1949-ben politikai célokból azt a feladatot adták az intézeteknek, hogy mint tájékoztató és kulturális központok a népi demokratikus ország propagandáját végezzék a külügyi szervek, követségek és az e célra felállított Kulturális Kapcsolatok Intézetének irányítása alatt. Az intézetek lényegileg szálláshelyül szolgáltak a kiválasztottaknak, akik konferenciákra, kiállításokra hosszabb-rövidebb időre nyugatra utazhattak. Az intézetek elsorvasztásának legékeesebb példája, hogy a pártállam 1963-ban áron alul eladta a bécsi Trautson-palotát, a magyar testőrség egykori palotáját és a Donaukanalon túlra, egy panelházba költöztette az intézetet. Berlinben, az NDK fővárosában az intézet épületét a Humboldt egyetemhez csatolták. Rómában szerencsére megmaradt az eredeti székház, a Palazzo Falconieri, és a 80-as évektől erőfeszítések kezdődtek a régi Római Magyar Akadémia funkciójának visszaállítására is.

A rendszerváltást követően a megmaradt intézetek az újonnan létesültekkel (Magyar Kulturális Központ Pozsonyban 1990, Bukarestben 1992 stb.) együtt áthidaló szerepet kaptak a magyar és az illető ország kulturális és tudományos kapcsolatainak újjáélesztésére és gondozására. Az 1998-ban uralomra került polgári kormány Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma a külföldi magyar intézetek ügyét a klebelsbergi hagyományok szellemében kívánja megújítani. 1998-ban megnyitották a Bécsi Collegium Hungaricum felújított épületét. Berlinben új Collegium Hungaricum épül a városközpontban a Humboldt egyetemtől visszaszerzett telken. Párizsban az eddigi külön-külön működő Magyar Intézet és a Párizsi Magyar Ház egybeolvasztásával reményeink szerint 2000-ben megnyílik a Párizsi Collegium Hungaricum, melyre nagy feladat vár, mivel 2001-ben Franciaországban rendezik meg a magyar kultúra évét. A legutóbbi hónapokban, 1999 szeptemberében felavatták Moszkva történeti belvárosában, a Povarszkaja utcai palotában a magyar kulturális központ új székházát. Az avatáskor **Hámori József** kultuszminiszter bejelentette, hogy terveik szerint az intézetet – éppúgy, mint a párizsit is – Collegium Hungaricum funkcióval bővítik, visszatérve Klebelsberg eredeti elképzeléséhez. E hónap elején, november 6-án ugyancsak Hámori kulturális miniszter a londoni Covent Gardenben nyitotta meg a Londoni Magyar Kulturális Intézet új épületét, amely a Maiden Lane Street 10. szám alatti szép homlokzatú műemlék házban talált otthonra. Kormányunk tehát lehetőségei szerint megfelelő támogatást nyújt, hogy megvalósuljon a Collegium Hungaricum-program régóta szorgalmazott feltámasztása. E célok elérését segíthetik a collegium hungaricumok működését feldolgozó tanulmányok az objektív elemzések alapján levonható tanulságokkal. A collegium hungaricumok részletekbe menő hiteles feldolgozásával tudománytörténet-írásunk máig is adós. Előadásommal e feladatra szeretném fiatal kutatóink figyelmét felhívni, abban a reményben, hogy szavaim követésre, tanácsaim meghallgatásra találjanak.

FORRÁSOK

1. A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán. Budapest, Egyet. Ny. 1927. p. 454–472.
2. Magyar Országos Levéltár. K 636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltár. Országos Ösztöndíjtanács iratai.
3. A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az tanévben. Budapest. Egyet. Ny. 1926–1944.
4. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai. Válogatta és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc. Budapest, Európa, 1990. 586 p.